

XVIII
a m ž i a u s
studijos

7

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Giminė. Bendrija. Grupotė

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII

a m ž i a u s
studijos

7

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Giminė. Bendrija. Grupotė

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2021

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline, Londono universiteto koledžas |

College of Europe, Natolin, University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Praho Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Habil. dr. Andrej MACUK

Lenkijos mokslų akademijos Tadeuszo Manteuffelio Istorijos institutas |

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovicų Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

PD habil. dr. Christiane SCHILLER

Berlyno Humboldtų universitetas | Humboldt-Universität zu Berlin

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Tilto g. 17, 01101 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės

Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2021

© Straipsnių autoriai, 2021

© Lietuvos istorijos institutas, 2021

ISBN 978-609-8314-04-5

ISSN 2351-6968

TURINYS

Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 12

KLIENTAI. BIČIULIAI. POLITIKAI

Gintautas Sliesoriūnas

Jonušas Antanas Višnioveckis apie motinos, brolio ir savo politinių akcijų motyvus (1700–1707 m.) . . . 18
Janusz Antoni Wiśniowiecki on the Motives of Political Actions by his Mother, Brother and his Own (1700–1707). *Summary* . . . 32

Mindaugas Šapoka, Vilija Gerulaitienė

Lietuvos didžiojo etmono Liudviko Pociėjaus planas pašalinti iš sosto Augustą II 1714 metais: tarp tikrovės ir fikcijos . . . 34
The Plan of Lithuanian Great Hetman Ludwik Pocij to Dethrone Augustus II in 1714: Between Reality and Fiction. *Summary* . . . 53

Андрэй Мацук

Планы магнатских группировок на избирательные кампании в правление Августа III . . . 54
Didikų grupuočių rinkiminių kampanijų planai valdant Augustui III. *Santrauka* . . . 71

Arnaud Parent

Prancūzų slaptoji misija Abiejų Tautų Respublikoje: barono Antoine'o-Charles'io de Vioménilio vaidmuo Baro konfederacijoje 1771–1772 m. . . . 72
French Secret Mission in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Role of Baron Antoine-Charles de Vioménil in the Bar Confederacy in 1771–1772. *Summary* . . . 96

Вадим Аниперков

«Наш партизан»: личность и служебная карьера Шимона Коссаковского в свете российской дипломатической и военной корреспонденции (1790–1794 гг.) . . . 97
„Mūsų partizanas“: Simono Kosakovskio asmenybė ir karjera 1790–1794 m. Rusijos diplomatinės ir karinės korespondencijos šviesoje. *Santrauka* . . . 156

Dariusz Rolnik

Adam Chmara, ostatni wojewoda miński, i jego relacje z Sapiehami. Klient, przyjaciel, polityk – o genezie sojuszy oraz przyjaźniach politycznych w czasach stanisławowskich uwag kilka . . . 157

Klientas, bičiulis, politikas. Paskutinis Minsko vaivada Adomas Chmara ir jo santykiai su Sapiegomis. Keletas pastabų apie politinių grupuočių ir sąjungų genėžę Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu. *Santrauka* . . . 168

TIKINČIŪJŲ BENDRUOMENĖS

Vytautas Smilgevičius

Raguvos parapijos demografiniai aspektai 1700–1800 metais . . . 170

Demographic Aspects of Raguva Parish in 1700–1800. *Summary* . . . 198

Karolis Tumelis

Pavojingi ryšiai? Nesusituokusių vyrų ir moterų santykiai Lietuvos katalikiškuose bažnytiniuose teismuose XVIII a. . . . 199

Dangerous Liaisons? Informal Relations between Unmarried Persons and their Treatment in the Eighteenth Century Lithuanian Catholic Ecclesiastical Courts. *Summary* . . . 223

Ugnė Jonaitytė

Nesantuokinių vaikų motinos Vilniaus dekanate XVIII a.: socialinis statusas ir geografinė kilmė . . . 225

Mothers of Illegitimate Children in the Eighteenth Century Vilnius Deanery: Social Status and Geographical Origin. *Summary* . . . 245

Jan Bulak

Stan parafii diecezji żmudzkiej w świetle raportu do Justickolegium

z 1798 roku . . . 246

Žemaitijos vyskupijos parapijų būklė 1798 metų raporto

Justickolegijai šviesoje. *Santrauka* . . . 263

SOCIALINIAI RYŠIAI. ŠALTINIAI IR TYRIMAI

Janina Kamińska

Wspólnota profesorów Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego

1781–1794 . . . 266

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausiosios mokyklos profesorių bendrija

1781–1794 metais. *Santrauka* . . . 278

Ewa Kula

Źródła do badań nad zbiorowością nauczycieli Komisji Edukacji Narodowej w zbiorach rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego . . . 279

Šaltiniai Tautinės edukacinės komisijos mokytojų bendruomenei tirti Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių fonduose. *Santrauka* . . . 292

Robertas Jurgaitis

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės egzulantų integracijos problemos XVIII a.: Smolensko vaivadijos atvejis . . . 293

Problems of Integration of Exiles in the Eighteenth-Century Grand Duchy of Lithuania: the Case of Smolensk Voivodeship. *Summary* . . . 310

Rugilė Pangonytė

Juozapato Mykolo Karpio karjeros pradžia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio Karolio Stanislovo Radvilos aplinkoje . . . 312

The Beginning of Juozapas Mykolas Karpis' Career in the Circle of Karolis Stanislovas Radvila, the Chancellor of the Grand Duchy of Lithuania. *Summary* . . . 327

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Andrzej Stroynowski. Obrady sejmu grodzieńskiego 1784 roku. Studium z dziejów kultury parlamentarnej. *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 330

Asmenvardžių rodyklė . . . 338

Vietovardžių rodyklė . . . 353

STAN PARAFII DIECEZJI ŻMUDZKIEJ W ŚWIECLE RAPORTU DO JUSTICKOLEGIUM Z 1798 ROKU

JAN BULAK

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Adnotacja. W artykule analizowany jest stan parafii diecezji żmudzkiej w świetle raportu biskupa Jana Stefana Giedroycia do Departamentu spraw rzymskokatolickich przy Justickolegium z 1798 roku. Źródło to znajduje się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym i dotychczas rzadko było wykorzystywane przez historyków. Choć zawiera podobne informacje, różni się od wizytacji, gdyż w tym przypadku to władza państwowa była zainteresowana stanem Kościoła, a nie on sam. W diecezji żmudzkiej tuż po trzecim rozbiore funkcjonowało 95 parafii zarządzanych przez księży diecezjalnych i 7 zakonnych. Ich zadaniem nie była wyłącznie troska duszpasterska: przy większości placówek istniały szkoły i szpitale – przytulki dla biednych. Analiza odpowiedzi na poszczególne pytania formularza pozwala na opis stanu Kościoła katolickiego diecezji żmudzkiej u progu czasów carskich.

Słowa kluczowe: diecezja żmudzka, Justickolegium, Jan Stefan Giedroyc, raport.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie stanu parafii diecezji żmudzkiej w okresie tuż po III rozbiore Rzeczypospolitej w świetle raportu do Departamentu spraw rzymskokatolickich przy Justickolegium z 1798 roku. Trzeci rozbiór Rzeczypospolitej wywarł ogromny wpływ na funkcjonowanie Kościoła rzymskokatolickiego na jej terenach. Administracji kościelnej znacznie ograniczono swobodę i przywileje, a biskupi nie odgrywali już w państwach zaborczych takiej roli, jaka była im udzielona w Rzeczypospolitej. Nic dziwnego, że Rosja, Prusy i Austria wykazywały żywe zainteresowanie wewnętrznym funkcjonowaniem tak potężnej instytucji, jaką był Kościół, a zwłaszcza jego majątkiem¹. Aby władza państwowa, zlokalizowana w Petersburgu, mogła pozyskiwać szczegółowe informacje dotyczące funkcjonowania Kościoła katolickiego, nakazywała biskupom swoich diecezji sporządzanie i wysyłanie raportów.

Departament spraw rzymskokatolickich przy Justickolegium został powołany ukazem z 26 lutego (9 marca) 1797 roku i był głównym urzędem zajmującym się administracją i dyscypliną kościelną. W jego skład wchodziło sześciu członków, w połowie świeckich, w połowie duchownych, od początku pod przewodnictwem generała Ignacego Piotra Łobarzewskiego. Językiem urzędowym omawianej insty-

¹ Marian Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1991, t. 3, cz. 2, p. 22–23, 145; Adolf Szelażek, *Podstawy dotacji duchowieństwa katolickiego w Polsce w okresie przedkonkordatowym*, Toruń: Spółdzielnia Wydawnicza „Wiedza”, 1947, p. 29–30.

tucji był rosyjski, co odróżniało go od całego Justickolegium, gdzie posługiwano się niemieckim². W styczniu roku 1798 władzę nad Departamentem uzyskał arcybiskup mohylewski Stanisław Sierstrzeńcewicz, a już w listopadzie 1801 roku instytucja ta przestała istnieć – na jej miejsce powołano bezpośrednio podległe senatowi Rzymskokatolickie Duchowne Kolegium³.

W historiografii diecezji żmudzkiej do tej pory nie powstało całościowe opracowanie jej dziejów. Pierwsze takie badania podjął już w 1830 roku kanonik Stanisław Czerski, który po raz pierwszy opisał ją z uwzględnieniem dziejów założenia, rozwoju kapituły i uposażenia, historii katedry i seminarium⁴. Niedługo potem powstało kolejne opracowanie, pióra ks. Macieja Wołonczewskiego, przyszłego biskupa. W 1848 roku w Wilnie ukazało się studium historyczne jego autorstwa, zatytułowane *Biskupstwo żmudzkie* (oryg. *Žemajtiu wiskupyste*)⁵. Odnotował wszelkie zmiany administracyjne diecezji, fundacje oraz wydarzenia historyczne, które miały wpływ na dzieje katolicyzmu na tym obszarze. Pod koniec XIX wieku powstało kolejne opracowanie dziejów biskupstwa żmudzkiego, tym razem autorstwa Wincenta Juzumowicza (*Vincentas Juzumas*) z opisem diecezji (terytorium, struktury, urzędy, poczet biskupów) oraz parafii podzielonych według powiatów⁶.

Współcześnie wiele uwagi diecezji żmudzkiej poświęcił Grzegorz Błaszczyk, który badania poświęcone ustrojowi diecezji i jej uposażeniu poprowadził tylko do wieku XVII⁷. Z kolei praca tego autora traktująca o wieku XVIII dotyczy wyłącznie zaludnienia i struktury społecznej Żmudzi⁸. Fundamentalną pracą poświęconą Kościołowi żmudzkiemu czasów porozbiorowych jest praca Aldony Prašmantaitė poświęcona ordynariuszowi Józefowi Arnulfowi Giedroyciowi. Zestawiono w tej pracy postać biskupa Giedroycia na tle epoki i scharakteryzowano ówczesną diecezję⁹.

2 Maciej Loret, Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I, in: *Przegląd Powszechny*, 1928, nr 170, p. 126–128.

3 Maciej Loret, Kościół katolicki w początku panowania Aleksandra I (1801–1815), in: *Biblioteka Warszawska*, 1913, t. 1, p. 496.

4 Stanisław Czerski, *Opis żmudzkiej diecezji*, Wilno: A. Dworzec, 1830.

5 Oryginał wydano w języku żmudzki w Wilnie. Wersja polska: Maciej Wołonczewski, *Biskupstwo żmudzkie*, tłum. i opr. M. Hryszkiewicz, Kraków: Księgarnia Gebethnera i Spółki, 1898.

6 Vicentas Juzumas, *Žemaičių vyskupijos aprašymas*, parengė Mindaugas Paknys, Varniai: Žemaičių vyskupystės muziejus, 2013.

7 Grzegorz Błaszczyk, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Uposażenie*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1992; Idem, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1993.

8 Grzegorz Błaszczyk, *Żmudź w XVII i XVIII wieku. Zaludnienie i struktura społeczna*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1985.

9 Aldona Prašmantaitė, *Žemaičių vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis*, Vilnius: Diemedžio leidykla, 2000.

Klasyczną pracę z zakresu badań funkcjonowania nowożytnych parafii w Rzeczypospolitej napisał Stanisław Litak¹⁰. Zostały w niej omówione tendencje występujące w strukturze administracyjnej parafii, budownictwie, omówiono duchowieństwo, bractwa religijne i opiekę społeczną. Bliższych informacji dotyczących relacji kapłan-wierni we wspólnocie parafialnej dostarczył niedawno Stanisław Witecki, który swoje badania poświęcił przekazowi kulturowemu w parafiach (rzymsko- i grekokatolickich) Rzeczypospolitej w czasach stanisławowskich¹¹. W ostatnim też czasie zagadnienie szpitalnictwa diecezji żmudzkiej w świetle raportów dziekańskich z lat 1805–1806 przedstawił Marek Hałaburda¹². Choć wyżej wymieniono wiele publikacji poświęconych interesującej nas diecezji, w żadnej z nich nie omówiono szerzej raportu z 1798 roku, stąd też potrzeba powstania niniejszego artykułu.

Diecezja żmudzka została erygowana i uposażona w 1417 roku¹³. Do końca XV wieku powstało tam 19 kościołów¹⁴. W kolejnym stuleciu reformacja protestancka mocno nadszarpięła wpływy Kościoła katolickiego na tym terenie, jednak do początku XVII wieku udało mu się odnowić swoje wpływy i odzyskać przejęte przez protestantów świątynie: w 1613 roku w diecezji żmudzkiej było już 51 kościołów parafialnych¹⁵. W kolejnych latach liczba ta nadal rosła, przekraczając pod koniec wieku 80¹⁶. W relacji z 1748 roku w diecezji żmudzkiej wyszczególniono 84 parafie zgrupowane w sześciu dekanatach¹⁷.

Około 1772 roku w diecezji żmudzkiej było już 99 kościołów parafialnych podzielonych na dziesięć dekanatów¹⁸ umiejscowionych na terenie Księstwa

¹⁰ Stanisław Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004.

¹¹ Stanisław Witecki, *Przekaz kulturowy w parafiach katolickich na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów czasów stanisławowskich*, Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2018.

¹² Marek Hałaburda, *Szpitalce diecezji żmudzkiej na początku XIX stulecia*, in: *Medycyna Nowożytna*, 2018, t. 24, z. 2, p. 103–145.

¹³ Grzegorz Błaszczyk, *Diecezja żmudzka... Ustrój*, p. 13, 16; Bolesław Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, in: *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* (dalej – *ABMK*), 1969, t. 19, p. 313–314 [107–108].

¹⁴ Grzegorz Błaszczyk, *Diecezja żmudzka... Ustrój*, p. 162.

¹⁵ *Ibid.*, p. 193.

¹⁶ W wizytacji generalnej z lat 1675–1677 odwiedziono 52 kościoły parafialne, jednak, jak podaje wydawca, brakuje w niej na pewno 34 akt wizytacji, co dałoby liczbę 84 kościołów (*Lietuvos istorijos šaltiniai*, t. 10: *Žemaičių vyskupijos Kazimiero Paco 1675–1677 m. sudaryti vizitacijų aktai*, parengė Mindaugas Paknys, Vilnius: Lietuvos katalikų mokslų akademija, 2011, p. VII).

¹⁷ *Relatio anni 1748*, in: *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 1: *Dioecesis Vilmensiset Samogitiae*, red. P. Rabikauskas, Romae: Sectio Historica Academiae Lituanae Catholicae Scientiarum, 1971, p. 316–336.

¹⁸ Dekanat Janiszki liczył 10 parafii, Kroki – 11, Olsiady – 9, Retów – 8, Szadów – 10, Szkudy – 7, Szydłów – 9, Wieksznie – 9, Wielona – 10, Wornie – 16 (Stanisław Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2006, p. 92, 322–327). Podziału tego dokonał bp Antoni Tyszkiewicz (Maciej Wołonczewski, *op. cit.*, p. 98).

Żmudzkiego i zachodniej części powiatu upickiego w województwie trockim¹⁹. Diecezja obejmowała w sumie ok. 25 700 km kw.²⁰ Po trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej zaniemeńska jej część znalazła się w granicach zaboru pruskiego, zaś cała reszta została przyłączona do Imperium Rosyjskiego²¹.

Do końca Rzeczypospolitej władze państwowe nie miały możliwości badania stanu wspólnoty wierzących, a wszelkie kontrole przeprowadzały wewnętrznie władze Kościoła przy okazji wizytacji dziekańskich lub generalnych. Niestety, z XVIII wieku nie zachowało się zbyt wiele akt wizytacji dla diecezji żmudzkiej, zaś dostępny materiał jest bardzo rozproszony. Żeby ocenić stan Kościoła rzymskokatolickiego w diecezji żmudzkiej w dobie porozbiorowej zdecydowano się wykorzystać raport sporządzony przez konsystorza żmudzkiego, ukończony i wysłany w 1798 roku. Jest on ujęty w jeden skoroszyt akt, który znajduje się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu²². Liczy 259 kart i połączony jest z raportem poświęconym diecezji inflanckiej (k. 260–296).

We wspomnianym roku nie dokonywano wizytacji sensu stricto, ale każdy proboszcz składał raport, odpowiadając na pytania zawarte w formularzu opracowanym przez wspomniany departament petersburskiego Justickolegium – instytucję, która miała czuwać nad realizowaniem przez Kościół katolicki w Rosji zarządzeń władz²³. Źródło to jest jednolite pod względem formy i czasu, co pozwala na poznanie wielu, choć nie wszystkich kwestii życia parafii schyłku wieku XVIII²⁴. Warto zaznaczyć, że w raporcie tym nie posługiwano się przynależnością dekanalną, ale lokalizację parafii określano poprzez podanie przynależności do konkretnego powiatu (rosieńskiego, szawelskiego, telszewskiego lub upickiego).

Cały raport składa się z odpowiedzi na 16 pytań dotyczących ogółu diecezji. Pytania te były złożone, wobec czego w odpowiedzi wydzielono z nich także podpunkty dla uczynienia tekstu. Całość dzieli się na cztery części. W pierwszej zamieszczono odpowiedzi biskupa Stefana Giedroycia, w których opisywano strukturę diecezji:

19 Grzegorz Błaszczuk, *Diecezja żmudzka... Ustrój*, p. 22–28.

20 *Ibid.*, p. 28.

21 Bolesław Kumor, Granice metropolii i diecezji polskich, in: *ABMK*, 1970, t. 20, p. 303 [197]; Całość przemian zachodzących po rozbiorach na terenach Rzeczypospolitej przedstawił ostatnio Bogumił Szady: *Rozwój struktur parafialnych i dekanalnych metropolii mohylewskiej (1783–1918)*, in: *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 2019, t. 54, p. 5–42.

22 Российский государственный исторический архив (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne, dalej – РГИА), ф. 822, оп. 12, д. 3576. Raport ten został ukończony i podpisany przez biskupa Stefana Giedroycia 27 [16] lutego 1798 r.

23 K. Pożarski, *Historia Kościoła rzymskokatolickiego w Imperium Rosyjskim (XVIII–XX w.) w dokumentach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego*, Sankt Petersburg–Warszawa: RGIA, 1999, p. 16–18; Marian Radwan, *Repertorium wizytacji kościołów i klasztorów w archiwach petersburskiego Kolegium Duchownego (1794–1914)*, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1998, p. 5–7.

24 Wcześniejszą znaną i ujętą w całość aktową wizytację przeprowadzono o wiele wcześniej, bo w latach 1675–1677 (wydana w: *Lietuvos istorijos šaltiniai*, t. 10).

biskupów pomocniczych, infułatów, kapitułę, katedrę, seminarium. Podawano dane zbiorcze o kościołach parafialnych, klasztorach, szkołach publicznych, szkółkach parafialnych i szpitalach, duchowieństwie, a także o liczbie ochrzczonych, zmarłych i ślubów w diecezji w roku 1797. Część drugą stanowi opis kapituły żmudzkiej, część trzecią – opisy każdej parafii (uporządkowane według powiatów), część czwartą – opisy klasztorów. Proboszczowie lub administratorzy przybywający do konsystorza złożyć raport odpowiadali na pytania dotyczące funkcjonowania parafii, wybrane z kilku tylko punktów przedstawionych przez Justickolegium. Jako dodatek zamieszczono podsumowanie statystyczne całości. Dane do raportu duchowni składali osobiście na końcu 1797 lub na początku roku 1798. Pod całością dokumentu podpisał się biskup Stefan Giedroyc 28 lutego 1798 roku²⁵. Wadą omawianego źródła jest jego stronniczość: piszący raport kapłani (od najwyższego szczebla do najniższego) prezentowali swoją parafię, przedstawiając dane nieweryfikowane z perspektywy konsystorza. Mimo tego warto przyjrzeć się, jak w świetle tych odpowiedzi przedstawiał się stan diecezji na jej najniższym poziomie.

W świetle raportu do Justickolegium z 1798 roku w przyłączonej do Rosji części diecezji żmudzkiej było 95 parafii zarządzanych przez księży diecezjalnych oraz 7 zarządzanych przez zakonników²⁶. We wszystkich parafiach w tym roku w diecezji żmudzkiej ochrzczono 7867 mężczyzn i 7448 kobiet, co razem daje 15 255 osób. Umarło w tym czasie 3970 mężczyzn i 3671 kobiet, razem – 7641 osób, co daje nam roczny przyrost +7614 wiernych. Zawarto 3783 małżeństwa²⁷. Gdyby szacować wielkość całej wspólnoty diecezjalnej wyłącznie poprzez określenie liczby przyjmujących komunię, to wynosiłaby ona 253 480 osób, jednak z pewnością była ona o wiele większa²⁸.

Wierni gromadzili się nie tylko wokół kościołów parafialnych, ale również filialnych i kaplic, których w tym czasie było 114²⁹. Była to rekordowa liczba spośród wszystkich diecezji dawnej Rzeczypospolitej, co S. Litak wiązał z ożywioną akcją zwalczania pogaństwa na terenach etnicznej Litwy³⁰. Odpowiadając na potrzeby ciągle wzrastającej liczby wiernych, biskupi podejmowali działania zmierzające do

25 RGIA, 822_12_3576 [dalej – *Raport 1798*], l. 17.

26 *Raport 1798*, k. 6v. Oprócz kościołów parafialnych funkcjonowały jeszcze zgromadzenia zakonne: bernardyńskie: Cytowiany, Datnów, Kretynga, Telsze; dominikańskie: Kalwaria Żmudzka, Rosienie; karmelitańskie: Chwałoń, Kiejdany, Kroże, Linków, Rosienie; benedyktyński w Poszałtuniu, pijarski w Rosieniach, bazylikański w Podubisiu, franciszkanów w Żoginiach. Klasztory żeńskie: benedyktynek w Krożach, katarzynek w Krokach. Spośród wyżej wymienionych parafie istniały w Cytowianach, Datnowie, Kalwarii Żmudzkiej, Kiejdanach, Kretyndze, Linkowie i Rosieniach (dominikanie), zob.: *Raport 1798*, l. 12v–14v.

27 *Ibid.*, l. 16.

28 *Ibid.*, l. 266v.

29 Dekanat Janiszki – 21, Kroki – 9, Olsiady – 17, Retów – 8, Szadów – 5, Szkudy – 9, Szydłów – 11, Wieksznie – 10, Wielona – 13, Wornie – 15 (Stanisław Litak, *Atlas*, p. 98–99, 322–327).

30 Stanisław Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej*, p. 50.

wzrostu liczby kościołów i altarii. Ludność bowiem – pisał M. Wołonczewski – w pierwotnych kościołach już mieścić się nie mogła³¹. W drugiej połowie wieku XVIII masowo stawiano zatem nowe kościoły, kaplice lub fundowano altarie, które M. Wołonczewski wyszczególnił w: Aleksandrii, Andrzejowie, Budrach, Gintyliszkach, Jakubowie, Johaniszkielach, Konstantynowie, Korklanach, Krukach, Masiadach, Medyngianach, Niemoksztach, Nowym Mieście, Pługianach, Pogromonciu, Pokrozęciu, Poszylu, Radziwiliszkach, Rozalinie, Stulgiach, Szawkotach, Teneniach, Ukrynach, Wajgowie, Wewirzanach³². Oprócz tego budynki sakralne stawiano lub gruntownie restaurowano w wielu innych miejscowościach, co potwierdza ogólny pozytywny obraz kościołów w raportach dziekańskich z roku 1805³³. Tak dobre warunki do spotkań wspólnoty wiernych były efektem dłuższego okresu pokoju, miało bowiem już pół wieku od lat 1708–1711, czyli wojny północnej, która przyniosła na omawiane tereny klęskę moru i wyludnienie³⁴.

Władzę wynikającą z prawa kanonicznego we wspólnocie parafialnej sprawował, przy równoczesnej opiece nad wiernymi, kapłan. Jego rola społeczna wedle katolickiego oświecenia miała zmierzać w stronę utilitaryzmu. Nie pełnił więc tylko roli przewodnika duchowego wspólnoty, ale także miał kierować życiem kulturalnym i ekonomicznym parafii, zaś jego wiedza i przekazywane nauki miały wykraczać poza teologię i obejmować także: rolnictwo, higienę, empiryczne wyjaśnienia zjawisk przyrodniczych oraz powinności różnych stanów wobec państwa³⁵. Badacz tematu, Magdalena Ślusarska, podkreśla, że w świetle oświeceniowych tekstów literackich parafia miała być harmonijnie funkcjonującą wspólnotą patriarchalną, gdzie pod przewodnictwem swojego pasterza miały być uwzględniane oprócz duchowych także potrzeby edukacyjne i gospodarcze życia wiernych³⁶.

Większością parafii zarządzali plebani. W świetle omawianego raportu tytułu prepozyta (proboszcza) używał tylko ten kapłan, który stał na czele parafii

31 Maciej Wołonczewski, *op. cit.*, p. 104.

32 *Ibid.*, p. 104–105, 110–112.

33 Np. w dekanacie retowskim budynki kościołów były w bardzo dobrym stanie lub nowe. Zupełny brak dbałości sygnalizowano wyłącznie w kaplicy Pojurze (par. Chwejdany) i w Teneniach, gdzie budynek kościoła wymagał już zmiany dachu (Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej – LVIA), f. 669, ap. 2, b. 221).

34 Dość powiedzieć, że w tych trudnych latach w porównaniu ze stanem sprzed 20 lat stan posiadania Kościoła żmudzkiego zmniejszył się trzykrotnie, zaś przy życiu miało pozostać tylko sześciu plebanów (Grzegorz Błaszczuk, *Żmudź. Zaludnienie*, p. 76).

35 Stanisław Witecki, *op. cit.*, p. 56; Magdalena Ślusarska, Oświeceniowe modele biskupa, plebana i parafii. Kontynuacja czy zmiana tradycji? in: *Dwór, plebania, rodzina chłopska. Szkice z dziejów uści polskiej XVII i XVIII wieku*, red. M. Ślusarska, Warszawa: DiG, 1998, p. 40. Oczywiście realizacja oświeceniowych założeń nie wpływała na bycie autorytetem dla wiernych. O różnych aspektach wytrwałości w powołaniu i utrzymaniu autorytetu w kryzysowych czasach zarazy wspomina choćby M. Wołonczewski w swoim opisie dziejów diecezji żmudzkiej, zob. Maciej Wołonczewski, *op. cit.*, p. 89–91.

36 Magdalena Ślusarska, *op. cit.*, p. 51–52.

niegdyś posiadającej kolegium mansjonarzy, których obowiązki z czasem przejmowali wikariusze³⁷. Tytuł proboszcza (lub prepozyta) pozostawał i zaczęto go używać także wobec plebanów³⁸. Tylko w 9 parafiach (9 %) księża posiadali tytuł prepozyta (Masiady, Poszuszwie, Rawdziany, Sałanty, Szawle, Szkudy, Szydłów, Twery i Wielona)³⁹. W prawie wszystkich tych przypadkach proboszczami kościołów byli członkowie kapituł lub prałatur katedry żmudzkiej (w przypadku Poszuszwia – kanonik inflancki)⁴⁰. Tylko jeden, pleban w Sałantach Nikodem Woliński, był proboszczem, nie posiadając żadnej innej godności kościelnej. Tam też podległych mu księży określono jako *psalterzystów, czyli wikariuszy*, z czego wynika że prawdopodobnie oba terminy rozumiano jako tożsame⁴¹. Zwierzchnika parafii zakonnej nazywano przeorem (dominikanie, karmelici), gwardianem lub przełożonym (bernardyni).

W omawianym raporcie odnotowano obecność w diecezji 383 księży świeckich, czyli diecezjalnych: 91 plebanów, 40 altarystów, 166 wikariuszów i 79 księży opiekujących się filiami parafii⁴². Oprócz tego w parafiach zakonnych służyło 64 kapłanów, w tym 4 przeorów i 3 gwardianów⁴³. Czterech księży świeckich było podwójnymi plebanami (lub proboszczami)⁴⁴. Statystycznie w całej diecezji żmudzkiej jeden kapłan pracujący w parafii przypadał na ponad 500 wiernych. Średnia długość rezydencji plebanów i proboszczów w 1797 roku wynosiła prawie 13 lat⁴⁵. To sporo, jeśli wziąć pod uwagę, że wieloletnie sprawowanie posługi plebańskiej często utrudnia dostrzeganie gospodarczych i społecznych problemów wspólnoty, ale umożliwia zbliżenie kapłana z wiernymi. Rekordzistami byli księża w Krożach i Poszuszwiu, którzy byli plebanami odpowiednio 41 i 44 lata⁴⁶. Nie

37 Kolegia mansjonarzy z prepozytem na czele, choć jeszcze niewystarczająco zbadane, organizowane były na wzór kapituły katedralnej lub kolegiackiej. Jeśli kolegium takie erygowano przy kościele parafialnym, wówczas określało się go jako kościół prepozyturalny (*ecclesia parochialis praeepiscopalis*). Mansjonarze byli więc pomocnikami proboszcza żyjącymi we wspólnocie, co wywodziło się prawdopodobnie do średniowiecznego wzoru życia kanoników. Taka organizacja administracji z czasem zanikała, a wikariusze nie prowadzili już tak ściśle rozumianego życia wspólnotowego. Więcej informacji i podstawową literaturę podał Stanisław Litak: *Parafie w Rzeczypospolitej*, p. 136–137.

38 Richard Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, tłum. M. Ugniewski, Kraków: Arcana, 2012, p. 124.

39 *Raport 1798*, l. 2v, 3v, 4, 10, 47, 64v, 68–69v, 72–73v, 76–77, 78v, 103v, 107v, 110, 162–163; 163v, 212–214.

40 *Raport 1798*, l. 103.

41 *Raport 1798*, l. 68. Tak samo w kościele proboskim w Twerach (*Raport 1798*, l. 76).

42 Do filialistów zaliczono trzech księży świeckich opiekujących się filiami parafii zakonnych – po jednym w Barszczycach (vel Jagminpolu), Giegranach i Jakubowie. *Raport 1798*, l. 256v.

43 Cytowiany – 12, Datnów – 14, Kalwaria – 8, Kiejdany – 5, Kretynga – 11, Linków – 7, Rosienie – 7. Spośród wszystkich zakonników 117 było czynnymi kapłanami, 23 – profesorami, a 5 było emerytami.

44 *Raport 1798*, l. 10v.

45 Przeorzy i gwardianie nie odpowiadali na to pytanie.

46 *Ibid.*, l. 102 (Poszuszwie), 189 (Kroże). Pleban Kroż, Dominik Mańkowski, miał w roku 1797 umrzeć (Maciej Wołoncewski, *op. cit.*, p. 99, 106).

bez znaczenia było również, jak zamożna była dana parafia i jaki mogła dawać dochód proboszczowi. Biskup Wołonczewski przyznawał na przykład, że plebania w Krozach była dlatego przyznawana *znamienitszym księżom*, że była *majętniejszą od wszelkich innych*⁴⁷.

W 11 przypadkach plebani odpowiedzieli twierdząco na pytanie, czy mają inne zajęcie poza probostwem⁴⁸. Brak rezydencji mógł mieć charakter tymczasowy lub stały. Z tymczasowością mogła się wiązać na przykład godność kanonika katedry żmudzkiej (plebani w Butkiszkach, Szawlach, Szwekszniach, Twerach)⁴⁹ lub bycie proboszczem lub koadiutorem w innej parafii: pleban w Czekiszkach był koadiutorem w Bejsagole⁵⁰, pleban w Taurogach był proboszczem w Tryszkach⁵¹, a z kolei proboszcz w Starych Żagorach – proboszczem w Podbirzach w diecezji wileńskiej⁵². W raporcie księża twierdzili zatem, że starają się mieszkać po trochu w obu miejscach. Proboszcz w Tryszkach podał, iż po śmierci dotychczasowego plebana objął dodatkowo parafę w Taurogach, nie mógł więc mieszkać w swojej pierwotnej plebanii, ale zjeżdżał tam *w czasie atoli wolnym*⁵³. Podobnie proboszcz w Szwekszniach, który został kanonikiem żmudzkiem i musiał wyjeżdżać z parafii do katedry w Worniach *dla odbycia rezydencji*, po której jednak – jak zapewniał – wracał na plebanie⁵⁴. Oczywiście na zamieszkanie w innej parafii niż przydzielona należało uzyskać zgodę ordynariusza. Równoczesny proboszcz w Janiszkach i Masiadach, ks. Adam Kościa, biskup tytularny diokleński, stwierdzał, że mieszkał *częścią w plebanii, częścią przy kościele katedralnym w Worniach*. W rozległej parafii Janiszki mógł sobie na to pozwolić – utrzymywał bowiem pięciu wikariuszy⁵⁵, w masiadzkiej – dwóch⁵⁶. Parafią, w której brak stałej obecności plebana był zjawiskiem normalnym, był Krakinów, który stanowił prestymonium archidiakonii kapituły katedralnej⁵⁷. W analizowanych przez nas raportach tamtejszy pleban, biskup koadiutor Józef Arnulf Giedroyć, łączył swoją funkcję z probostwem w Łążewie, jednak i tam nie rezydował, gdyż – jak tłumaczył – *[...] Będąc koadiutorem biskupstwa żmudzkiego, obowiązany jestem mieszkać przy księżcu pasterzu dla*

47 Maciej Wołonczewski, *op. cit.*, p. 106.

48 Butkiszki, Czekiszki, Janiszki, Krakinów, Łążew, Masiady, Smilgie, Stare Żagory, Taurogi, Tryszki, Twery.

49 *Raport 1798*, k. 76, 165.

50 *Ibid.*, l. 169.

51 *Ibid.*, l. 216.

52 *Ibid.*, l. 124.

53 *Ibid.*, l. 216.

54 *Ibid.*, l. 210. Podobnie proboszcz w Szawlach: *Mieszkałem dawniej w diecezji wileńskiej za pozwoleniem księżęcia biskupa, lecz teraz ciągle mieszkam w plebanii. Prócz oddalania się na kilka niedziel w rok do Worni na dwie kapituły, dokąd jako prałat obowiązany jestem zjeżdżać* (*Ibid.*, l. 111).

55 *Ibid.*, l. 89.

56 *Ibid.*, l. 55.

57 *Ibid.*, l. 10v.

*jego pomocy w urzędzeniu diecezji*⁵⁸. Jego obowiązki w obu plebaniach wypełniali więc utrzymywani przezeń wikariusze-koadiutorzy⁵⁹. Pozostali prałaci posiadający prestymonium (Betygoła, Rawdziany) rezydowali w swoich parafiach⁶⁰. Funkcję proboszcza w Smilgiach pełnił także dominikanin Antonin Pobóg Malinowski, przedrobiorowy sufragan żmudzki⁶¹. Równocześnie był proboszczem na Nowym Mieście w Warszawie i tam rezydował⁶². Przykłady powyższe nie oznaczają jednak tolerancji biskupa dla nieusprawiedliwionej nierezydencji. Maciej Wołonczewski przytaczał historię zakonnika, który niedługo po mianowaniu na probostwo w Krożach nie pokazał się na Żmudzi:

Władał plebanią przez innych księży, a sam mieszkał w Galicyi czy też w Wiedniu. Co rok jednak potrzebował pieniędzy od swego administratora. Biskup Stefan Giedroyć, widząc, że Pokubiata nie ma wcale zamiaru przyjechania na Żmudź, zaczął go z plebanii wydalac. Urażony tem pleban zrzekł się plebanii⁶³.

Niektórzy księża posługujący w parafiach diecezjalnych (jak wspomniany wyżej Malinowski) wywodzili się z zakonów: 12 spośród jezuitów (12) i dwóch z dominikanów. Bywali i tacy, którzy nauki teologiczne pobierali u księży misjonarzy w Wilnie czy Warszawie, wielu starszych stażem księży pobierało nauki w Worniach przed kasatą zakonu jezuitów, zatem to członkowie tego zakonu, jako wychowawcy księży, mieli spory wpływ na wychowanie plebanów pracujących w końcu wieku XVIII⁶⁴.

Ostatnie lata istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów to czasy, w których oświeceni biskupi szczególnie uaktywnili się na rzecz wzrostu teologicznej wiedzy księży i niesienia przez nich wiedzy do ludu⁶⁵. Stanisław Witecki, który niestety nie analizował pod tym kątem diecezji żmudzkiej, wskazał, że listy biskupie pełniły ważną rolę w przekazie kulturowym w parafiach⁶⁶. Istotne były wytyczne biskupie, które książki należące do kapłanów są najlepszym wsparciem

58 *Ibid.*, l. 95, 130.

59 *Ibid.*, l. 55.

60 *Ibid.*, l. 3–4v. Więcej o uposażeniu prałatur: Grzegorz Błaszczuk, *Diecezja żmudzka... Uposażenie*, p. 34–37.

61 Andrzej Zahorski, *Malinowski Antonin b. Pobóg, Polski słownik biograficzny*, t. 19, Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1974, p. 330–332.

62 *Raport 1798*, l. 145.

63 Maciej Wołonczewski, *op. cit.*, p. 106.

64 Zita Genienė, Jonas Genys, *Varnių kunigų seminarija*, Vilnius: Žemaičių kultūros draugijos redakcija, 1999, p. 99.

65 Jeszcze przed czasami stanisławowskimi akcje takie prowadził bp Antoni Tyszkiewicz. Później bp Jan Dominik Łopaciński i interesujący nas biskup Jan Stefan Giedroyć, zob. Maciej Wołonczewski, *op. cit.*, p. 97–98, 102–103, 107).

66 Stanisław Witecki, *op. cit.*, p. 332–333.

homiletycznym, bowiem treści w nich zawarte były następnie przekazywane do wiernych⁶⁷. W 1766 roku biskup Łopaciński zalecił głoszenie ludowi prostych nauk⁶⁸. Podkreślał – zgodnie z duchem epoki – jak ważna jest edukacja ludu i nakłaniał księży do zakładania szkół parafialnych. Dużą wagę przykładano także do głoszonego z ambon słowa, które miało wykorzeniać wiarę w zabobony, gusła, czary i upiory. W różnym stopniu w różnych diecezjach krytykowano pobożność ludową, zapewne trend ten przeniknął także do diecezji żmudzkiej⁶⁹. Pod koniec lat 70. XVIII wieku raportowano biskupowi Janowi Stefanowi Giedroyciowi, że w Wielki Piątek powszechnym zwyczajem było ubieranie się w wory pokutne i biczowanie się nawzajem po nagim grzbiecie w kościele. W te rytuały mieli włączać się także księża, którzy [...] *po wypowiedaniu kobiet i innych wielkich grzeszników ze swej strony chłuszczą ich niemilosiermiem*. Zwyczaje te zostały więc zabronione przez biskupa⁷⁰.

Gdzie więc można było edukować lud? Na terenie diecezji funkcjonowały szkoły publiczne: sześcioklasowe w Telszach (280 studentów) i w Krożach (261), pięcioklasowa w Krożach (183), trzyklasowa w Rosieniach (150) i Podubisiu (170)⁷¹. Prócz tego nauki prowadzili także bernardyni w Telszach i Datnowie oraz pijarzy w Rosieniach. Przy większości kościołów istniały również szkółki parafialne, których było w całej diecezji 80 (74 świeckie i 6 w parafiach zakonnych). Liczba uczęszczających na zajęcia w parafiach świeckich obliczana była na około 1237⁷². Dla porównania: w jedenastu zakonnych szkołach publicznych lub parafialnych pobierało nauki aż 1175 uczniów⁷³. W każdej parafii liczba uczniów nie była stała, bowiem dzieci chłopskie wyrażające chęć nauki musiały traktować ją jako zajęcie dodatkowe po skończonych pracach polowych czy gospodarskich, dlatego też nauki odbywały się tylko w zimie, zaś przeważnie *od wiosny aż do jesieni* [uczniowie] *powracali do obowiązków domowych*⁷⁴. Uczono tam głównie pacierza, katechizmu, podawano podstawowe zasady pisania i czytania w języku polskim, łacińskim oraz w żmudzkiem⁷⁵. Z pewnością wyższy poziom utrzymywano w szkołach prowadzonych przez zakonników, skoro w raporcie z parafii

67 Np. Stanisław Witecki, *op. cit.*, p. 195–196, 329–330.

68 Maciej Wołonczewski, *op. cit.*, p. 106.

69 Stanisław Witecki, *op. cit.*, p. 93–94.

70 Maciej Wołonczewski, *op. cit.*, p. 107.

71 *Raport 1798*, l. 71–7v. Więcej o systemie szkolnictwa na Żmudzi w ostatnich latach istnienia Rzeczypospolitej: Irena Szybiak, Katarzyna Buczek, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w wydziale żmudzkiem*, Warszawa: Wydawnictwo IHN PAN, 2018.

72 *Raport 1798*, l. 71–7v.

73 *Raport 1798*, l. 256v.

74 Wyjątkiem była jednak szkoła w Kalwarii, gdzie niektórzy spośród uczniów wracali na lato do swoich obowiązków, a inni kontynuowali naukę, *Ibid.*, l. 224.

75 W formularzu wpisywano, iż nauka pisania była rozdzielana: niektórych uczniów uczono po polsku i po łacinie, a innych po żmudzku. Nie podano jednak zasad owego rozróżnienia.

karmelitów w Kiejdanach wspomina się jeszcze o arytmetyce⁷⁶, a u dominikanów w Rosieniach – o ułamkach⁷⁷. Dwie dekady później Jan Chodźko podkreślał, że takie przedmioty (pisanie i czytanie) są odpowiednie wyłącznie dla szlachty, nie zaś dla chłopów, którzy powinni być prócz tego uczeni liczenia, ogrodnictwa, rolnictwa, budownictwa i technologii⁷⁸.

Zarządcą szkoły parafialnej był dyrektor, w zdecydowanej większości osoba świecka, choć na przykład w Janiszkach i Kurszanach był nim kleryk świecki, a w Szydłowie – psalterzysta⁷⁹. W Bejsagole dzieci chodzące do szkółki były *dozierane* przez organistę, który pobierał za to wynagrodzenie⁸⁰. Stół, czyli wyżywienie, każdy dyrektor miał zagwarantowany na plebanii (lub w klasztorze), u rodziców swoich uczniów, własny lub dzielony na pół. Wynagrodzenie pobierał od rodziców swoich uczniów. Niekiedy, jak w Wielonie, dokładał się do zapłaty proboszcz⁸¹. Z kolei zarządca szkoły przy parafii zakonnej w Kalwarii Żmudzkiej nie pobierał żadnej pensji za nauczanie⁸². Wspomniany już Chodźko nie miał jednak dobrego zdania o takich bakałarzach: [...] *nieusposobieni do ustanowionego wyżej kursu, są to nayspoliczey starcy, do innych prac dla wieku niezdatni, z nałogami zakorzenionemi, pełni przesądów i ciemnoty, których do żadnego pożytecznego zakładu użyć niepodobna*⁸³.

Nie zawsze możliwe było prowadzenie zajęć w specjalnie do tego przeznaczonym budynku, a szkoły w większości nie posiadały stałego funduszu. W lepszej sytuacji były klasztory, które posiadały pomieszczenia, w których odbywały się zajęcia⁸⁴. W Surwiliszkach nie znaleziono żadnego zdatnego domu w okolicach kościoła na prowadzenie szkoły⁸⁵. W Jurborku brak szkoły uzasadniano tym, że ludność parafii złożona jest z *samej prostoty chłopskiej*, co przypuszczalnie może oznaczać, że albo wymienione wcześniej kilkanaście dzieci w szkółce parafialnej było wyłącznie dziećmi szlachty, albo że chłopskich rodziców nie było stać na opłacenie nauczyciela lub nie byli zainteresowani edukacją dzieci⁸⁶. Z kolei pleban w Johaniszkielach również potwierdzał, że szkoły przy tamtej parafii *nie było i nie ma*, ale szlachta w należących do tej parafii Sabanach dawała stół i opłatę dyrektorowi szkoły, który uczył dzieci m.in. języka polskiego i łacińskiego, a więc nie uczono

76 *Ibid.*, l. 228.

77 *Ibid.*, l. 232.

78 Jan Chodźko, O szkółkach parafialnych i wiejskich. Uwagi Jana Chodźki honorowego dozorcę szkół w powiecie dziśniejszym guberni mińskiej 1819 roku, in: *Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskoleniu Jej Służącymi*, 1820, t. 1, p. 315–326.

79 *Raport 1798*, l. 89v (Janiszki), 94v (Kurszany), 213 (Szydłów).

80 *Ibid.*, l. 155v.

81 *Ibid.*, l. 162v.

82 *Ibid.*, l. 224.

83 Jan Chodźko, *op. cit.*, p. 323.

84 *Raport 1798*, l. 226 (Kretynga).

85 *Ibid.*, l. 208v.

86 *Ibid.*, l. 182.

używanego przez chłopów żmudzkiego⁸⁷. Podobnie było w Konstantynowie, gdzie nie utrzymywano nauczyciela z *przyczyny uboższego ludu*, ale zapewniano, że w tej sytuacji sami księża podjęli się pracy nauczycielskiej. Była to też jedna z niewielu parafii, w której poinformowano o nauczaniu języka litewskiego⁸⁸. W Krakinowie zaś nie prowadzono szkoły, gdyż nie było na to ani specjalnego budynku, ani lasu, z którego można by czerpać budulec. Utrzymywano jednak nauczycieli za wiedzą proboszcza w pobliskich okolicach i wsiach⁸⁹. Nie podano przyczyny braku szkoły w Starych Żagorach, Janopolu, Teneniach, Pokroju, Taurogach i Puszołatach. W przypadku istnienia nieopodal szkoły państwowej rezygnowano z prowadzenia zajęć w parafii. I tak bliskość szkoły w Rosieniach wpływała na brak szkoły w Lidowianach, Widuklach i Girtakolu; uczniowie z parafii poszylskiej i kielmeńskiej mieli chodzić do Kolegium Pojeziorskiego w niedalekich Krożach (gdzie pleban również nie prowadził szkoły parafialnej), zaś w Worniach dzieci mogły uczęszczać do prowadzonej tam szkoły katedralnej. W Telszach, po regulacji przez rząd szkolnictwa i oddaniu nauki w ręce bernardynów, przyparafialna szkółka *mniej potrzebną stała się*⁹⁰, a w Kurtowianach, po otwarciu w Podubisiu szkoły bazylikańskiej, szkółka parafialna *ustala*⁹¹.

We wszystkich wspólnotach parafialnych funkcjonowały także osoby, które z racji różnych niedostatków wymagały szczególnej opieki. Mieszkali w specjalnie postawionych domach nazywanych szpitalami. Według raportu byli to: żebracy, chorzy, niedołęgi, starcy, kalecy i ślepi. Zapewniano im mieszkanie i opiekę, a tym, którzy mogli pracować, dawano pracę w charakterze służby kościelnej. Mieszkały z nimi również osoby, które posługiwały ubogim⁹². Oczywiście nie były to jedyne instytucje kościelne dla potrzebujących. Funkcjonowały jeszcze dobrze uposażone i utrzymywane przez kwestę diecezjalną szpitale rochitów w Kęstajciach i przy katedrze w Worniach⁹³.

Według analizowanego źródła w szpitalach diecezji żyło 1638 osób, a więc średnio 17 przy każdej parafii. Ponadto w Worniach – 11, a w Kęstajciach – 13⁹⁴. Materialną podstawą bytu był fundusz szpitalny, nadany przez kolatora w postaci lokowanych sum pieniężnych, albo ziemski w postaci nadanego gruntu pod budowę i dla zapewnienia warunków bytowych szpitala. Jakikolwiek z tych funduszy

87 *Ibid.*, l. 127v.

88 *Ibid.*, l. 132. Kolejna to Smilgie (l. 145v) – obie miejscowości położone były na granicy z Aukštota.

89 *Ibid.*, l. 131.

90 *Ibid.*, l. 74v.

91 *Ibid.*, l. 91v.

92 Na przykład w Wojnucie (*Ibid.*, l. 151v).

93 Nie były one wielkich rozmiarów. Wornieński szpital utrzymywał 11 ubogich, zaś kęstajcki – 13 (*Ibid.*, l. 9, 244, 245).

94 *Ibid.*, l. 244–245. Niedługo potem, w 1805–1806 r., w całej diecezji odnotowano 100 szpitali przy parafiach i 19 przy filiach (Marek Hałaburda, *op. cit.*, p. 110).

obecny był tylko w 16 parafiach diecezjalnych (17 %)⁹⁵. Jeśli go więc nie było, ubogich utrzymywali parafianie, realizując swój obowiązek jałmużny. Pomocy udzielano kobietom i mężczyznom, choć nie zostało sprecyzowane, czy oferowane im mieszkania były osobne⁹⁶.

Szpital w Janiszkach posiadał fundusz królewski (jedna włóka lasu i annuata, czyli dochód roczny za złożony kapitał, 160 zł ze skarbu ekonomii szawelskiej), który przeznaczano częściowo na organistę⁹⁷. Z kolei w Okmianach król Michał Korybut Wiśniowiecki przeznaczył na szpital część placu, co mogło powodować spory o przynależność, gdyż druga jego część znajdowała się w dobrach prywatnych⁹⁸. W Szawłach fundusz pieniężny na szpital przeznaczony był z dóbr księcia Zubowa, jednak pieniądze nie dochodziły do parafii, a dany parafii plac szpitalny został przeznaczony na rynek. Domu więc nie wybudowano, a ubodzy musieli mieszkać w dwóch domkach parafialnych i *po różnych domach przytuleni*⁹⁹, zupełnie jak w Tryszkach, które nie miały jeszcze nowego szpitala po spaleniu się poprzedniego¹⁰⁰.

Fundusz szpitalny w Olsiadach oparty był na dwóch legatych pieniężnych ulokowanych na kahale płungiańskim, jednym z 1691 roku (333 talary holenderskie, 2 złp 20 gr), drugim z 1739 roku (633 złp 10 gr). Corocznie z obu tych zapisów na potrzebę ubogich w szpitalu dochodziło siedem procent, czyli w 1797 roku 38 kopiejek. Nie wystarczało to jednak na całkowite utrzymanie i musiano posiłkować się wsparciem parafian¹⁰¹. Z kolei istniejący dom ubogich przy klasztorze dominikańskim w Rosieniach został uposażony przez szlachtę funduszem na 12 osób. Pozostałych 24 potrzebujących przebywało w mieście, żyjąc z jałmużny parafian¹⁰². W szpitalu w Kretyndze na 37 ubogich szczęści żywił klasztor. Pozostali utrzymywani byli z jałmużny parafian, o którą stale zabiegał specjalnie wyznaczony prowizor, aby pozostający w szpitalu nie musieli żebrnąć¹⁰³.

Podobny problem zbyt małego funduszu występował w parafii Pługiany, w której szpital posiadał fundusz w wysokości 1000 tynfów starej monety¹⁰⁴. W Szkudach z kolei w 1614 roku został nadany fundusz ziemski przez hetmana Jana

95 Chwejdany, Janiszki, Jurbork, Konstantynów, Krakinów, Kroki, Kurtowiany, Niemokszty, Okmiany, Olsiady, Pługiany, Stare Żagory, Szawły, Szkudy, Szydłów, Twery.

96 Wiele informacji na temat funkcjonowania ubogich w szpitalu daje nam wgląd do księgi sznurowej, choćby tej z Wielony, z pierwszej połowy XIX w.: Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas, b. 22.

97 *Ibid.*, l. 89v.

98 *Funduszu na szpital nie mam, prócz że konsensem Michała, króla niegdyś polskiego, plac na szpital jest przeznaczony, lecz cały nie jest w posesji szpitala* (*Ibid.*, l. 99v).

99 *Ibid.*, l. 110v.

100 *Ibid.*, l. 115. Szpital spłonął także w Wilkii, ale nie zaznaczono, gdzie mieszkało 16 ubogich (*Ibid.*, l. 161r–161v).

101 *Ibid.*, l. 57v.

102 *Ibid.*, l. 232v.

103 *Raport 1798*, l. 226.

104 *Ibid.*, l. 63v; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 226, l. 488v.

Karola Chodkiewicza¹⁰⁵, składający się z sześciu włók ziemi. Niestety, do parafii nie służyły z niego pieniądze, ponieważ – jak relacjonował ksiądz – *mieszczanie szkudzcy, nie zaś księża z dawna tym funduszem urządzali się i dochodem z tych włók, corocznie po złotych polskich 360 przychodzącym się, aż dotychczas dysponowali...*¹⁰⁶ Wykorzystanie funduszy szpitalnych daje nam też pewien obraz życia w parafii. Dzięki rekordowemu funduszowi kapitałowemu szpitala w Twerach (12 662 złp – największy w parafiach diecezji) na potrzeby ubogich otrzymywano na wiosnę każdego roku 132 ruble i 10 kopiejek. Tę sporą kwotę pleban przeznaczał na wyżywienie, odzież, opał i inne potrzeby biednych (których było wówczas 24), a także na reperację budynku szpitalnego, nie trzeba więc było korzystać z jałmużny parafialnej¹⁰⁷. W Starych Żagorach pleban przeznaczał uzyskiwany corocznie procent na śpiewających każdego dnia różaniec, co było zgodne z życzeniem fundatorów¹⁰⁸, a w Krakinowie z tego świadczenia utrzymywano trzech dzwonników, którzy zobowiązani byli *kolejno dzwonić, co dzień w kościele różaniec śpiewać i inne posługi domowi bożemu pełnić*. Otrzymywali za to po trzy pury żyta, jęczmienia i owsa oraz jeden pur żyta i 20 zł na odzież¹⁰⁹. W Chwejdanych Piotr Stewgiłło fundusz ulokował na dobrach Pojeziory. Szósty procent z tej kwoty trafił do mieszkających w szpitalu, którzy byli w zamian za to zobowiązani śpiewać różaniec w środę i sobotę¹¹⁰.

Budowle szpitalne powstawały dzięki proboszczowi i parafianom. W raporcie z 1798 roku rzadko notowano, by szpital funkcjonował dzięki kolatorowi. Wyjątek stanowiła parafia w Korcianach, gdzie z powodu braku funduszu i budynku lokalny dwór zezwolił, by ubodzy mieszkali w budynku stojącym na jego terenie. W relacji tej ujawniła się też złożoność pomocy: choć we wspomnianym szpitalu mieszkało 6 osób, to prócz nich w parafii żyło jeszcze 9 osób utrzymywanych z jałmużny wspólnoty. Niestety, nie określono, gdzie żyły¹¹¹. Podobny przypadek, w którym kolator wystawił szpital na swoim gruncie, lecz nie подарował go parafii ani nie uposażył, miał miejsce w Tyrkszlach¹¹². Pleban niemoksztański skarżył się, że choć nieżyjący już Jan Odachowski legował 2000 złp na fundusz szpitalny, jego sukcesorowie *żadnego wspomnienia ubogim nie czynią, nawet żebracy domu*

105 Według raportu z 1797 r. uposażenie szpitala nastąpiło 2 V 1572 r., kiedy hetman miał 12 lat (*Raport 1798*, l. 72v). Inne jednak akta wizytacji prostują tę datę na 27 VIII 1614 r., kiedy też uposażył szkołę parafialną (LVIA, f. 669, ap. 2, Nr. 221, k. 47v; f. 669, ap. 2, Nr. 708, l. 4v–5).

106 *Raport 1798*, l. 72v.

107 *Ibid.*, l. 10, 76v.

108 *Ibid.*, l. 125.

109 *Ibid.*, l. 131.

110 *Ibid.*, l. 168.

111 *Ibid.*, l. 49v.

112 *Funduszu szpitalnego w żadnym rodzaju nie ma. W domu na gruncie starościńskim, przez tychże JW starostów zabudowanym, sług kościelnych, żebraków, starych, chorych, niedołęgów, z parafialnej jałmużny żyjących, najduje się płci męskiej i żeńskiej 28* (*Ibid.*, k. 78v).

*zabudowanego nie mają*¹¹³. Eustachy Chrapowicki rozpoczął budowę szpitala przy kościele w Datnowie, jednak w raporcie zanotowano, że nie został on dokończony i ubodzy mieszkali u gospodarzy w miasteczku¹¹⁴.

Taki ogólnie zły stan rzeczy niedługo później próbowano uporządkować. W 1798 roku w diecezji miał odbyć się spis osób potrzebujących, a biskup Jan Stefan Giedroyc dokładał starań, aby pieniądze przeznaczone na szpitale nie przepadały¹¹⁵. Kolejny ordynariusz żmudzki Józef Arnulf Giedroyc w 1811 roku wydał list pasterski pt. *Urządzenie szpitalów parafialnych w diecezji żmudzkiej*¹¹⁶. Oprócz rozporządzeń dotyczących nowych zasad funkcjonowania kościelnej pomocy krytykował w nim sytuację z początku swojego pontyfikatu, że [...] *mało gdzie jest taki szpital, któryby swoje miał stałe, acz szczupłe dochody*¹¹⁷.

Podsumowanie

U progu panowania rosyjskiego diecezja żmudzka była rozwijającą się wspólnotą z przyrostem naturalnym przekraczającym +7500 osób. Wierni gromadzili się na modlitwie w kościołach parafialnych, filialnych i kaplicach, przy czym w 2. poł. XVIII wieku zaobserwowano ogromny, wyższy niż w innych diecezjach, trend do fundowania, choćby i małych, kościołów. Świątynie otoczone było szczególną troską wiernych, którzy tworzyli wspólnotę zarówno na płaszczyźnie formalnej (poprzez spełnienie określonych warunków przynależności), jak i poprzez swoje zaangażowanie w sprawy materialne. Sami parafianie (chłopi i drobna szlachta) nie byli jednak w stanie utrzymać centrum kultu – ogromną rolę odgrywał kolator, który często (choć nie zawsze) łożył na bieżące utrzymanie kościoła, a niekiedy fundował nowe świątynie, kaplice czy altarie. Mógł też przeznaczać sumy na cele dobroczynne.

Zwierzchnikami parafii w zarządzie duchowieństwa świeckiego w ok. 91 % byli plebani, w 9 % – proboszczowie, a w parafiach zakonnych – przeorzy lub gwardianie. Mieli oni do swojej dyspozycji podwładnych – wikariuszy, którym wypłacali pensję, oraz altarystów, którzy utrzymywani byli z fundacji pobożnych. Ogółem w diecezji żmudzkiej jeden kapłan przypadał na ponad 500 wiernych. Ponieważ niektórzy z plebanów (proboszczów) łączyli swoje stanowisko z inną funkcją w diecezji, występował typowy dla czasów Rzeczypospolitej problem braku stałej rezydencji, choć nie było to zjawisko powszechne.

113 *Ibid.*, l. 195.

114 *Ibid.*, l. 229.

115 Maciej Wołonczewski, *op. cit.*, p. 109.

116 J. A. Giedroyc, *Urządzenie szpitalów parafialnych w diecezji żmudzkiej*, in: *Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu Jej Służącymi*, 1820, t. 1, p. 88–97.

117 *Ibid.*, p. 88; Maciej Wołonczewski, *op. cit.*, p. 115.

W 78 % parafii istniały przy kościołach szkoły, w których wykładano podstawy wiedzy z przedmiotów ogólnych oraz uczono prawd wiary. Ponadto funkcjonowały szkoły publiczne, w których pobierało naukę ponad 1000 uczniów. Kadra duchowieństwa, które na ambonie wykładało prawdy wiary, kształcona było przede wszystkim w seminarium wornieńskim, choć występowały nieliczne przypadki odbierania wykształcenia w seminariach jezuickich i, sporadycznie, w innych. Sam poziom nauczania w szkołach parafialnych – jak i w innych diecezjach – nie był wysoki i obejmował podstawowe przedmioty.

Na marginesie wspólnoty funkcjonowały osoby, które były dysfunkcyjne społecznie, czyli ubodzy, bezdomni i kalecy. Znajdowali oni przytułek w szpitalach, które również były zakładane przy kościołach i utrzymywane przez wspólnotę wiernych. Dbano jednak, by otrzymujący pomoc mogli w jakiś sposób odpracować zapewnioną opiekę. Jednak tylko w 17 % procentach szpitali istniał fundusz zapewniający stały dochód. W pozostałych przypadkach środki na ubogich zależały od hojności parafian. W ten sposób jednostki najsłabsze nie były spychane zupełnie poza obręb wspólnoty.

Raport sporządzony w 1798 roku i wysłany do Departamentu Rzymskokatolickiego w Petersburgu ukazuje diecezję żmudzką w okresie przejściowym, kiedy zniknęła już Rzeczypospolita, a nie zaostrozono jeszcze prawa rosyjskiego względem Kościoła, co stało się już trzy dekady później.

Źródła drukowane i literatura

- Chodźko Jan, O szkółkach parafialnych i wiejskich. Uwagi Jana Chodźki honorowego dozorczy szkół w powiecie dziśnieńskim gubernii mińskiej 1819 roku, in: *Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu Jej Służącymi*, 1820, t. 1, p. 315–326.
- Czerski Stanisław, *Opis żmudzkiej diecezji*, Wilno: A. Dworzec, 1830.
- Giedroyc Józef Arnulf bp, Urządzenie szpitalów parafialnych w diecezji żmudzkiej, in: *Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu Jej Służącymi*, 1820, t. 1, p. 88–97.
- Juzumas Vicentas, *Žemaičių vyskupijos aprašymas*, parengė Mindaugas Paknys, Varniai: Žemaičių vyskupystės muziejus, 2013.
- Lietuvos istorijos šaltiniai*, t. 10: *Žemaičių vyskupijos Kazimiero Paco 1675–1677 m. sudaryti vizitacijų aktai*, parengė Mindaugas Paknys, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011.
- Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 1: *Dioecesis Vilnensis et Samogitiae*, red. Paulus Rabikauskas SJ, Romae: Sectio Historica Academiae Lituanae Catholicae Scientiarum, 1971.
- Wolonczewski Maciej, *Biskupstwo żmudzkie*, przeł. M. Hryszkiewicz, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, nakł. Księgarni Gebethnera i Spółki, 1898.
- Banaszak Marian ks., *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3, cz. 2, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1991.
- Błaszczyk Grzegorz, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Uposażenie*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1992.
- Błaszczyk Grzegorz, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1993.

- Błaszczuk Grzegorz, *Żmudź w XVII i XVIII wieku. Zaludnienie i struktura społeczna*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1985.
- Butterwick Richard, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, tłum. M. Ugniewski, Kraków: Arcana, 2012.
- Genienė Zita, Genys Jonas, *Varnių kunigų seminarija*, Vilnius: Žemaičių kultūros draugijos redakcija, 1999.
- Hałaburda Marek, Szpitale diecezji żmudzkiej na początku XIX stulecia, in: *Medycyna Nowożytna*, 2018, t. 24, z. 2, p. 103–145.
- Ivinskis Zenonas, Žemaičių (Medininkų) vyskupijos įkūrimas (1417) ir jos reikšmė lietuvių tautai (1417–1967), in: *LKM Akademijos suvažiavimo darbai*, 1972, t. 7, p. 55–132.
- Kumor Bolesław ks., Granice metropolii i diecezji polskich 968–1939, in: *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 18–24, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, 1969–1972.
- Litak Stanisław, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2006.
- Litak Stanisław, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004.
- Loret Maciej, Kościół katolicki w początku panowania Aleksandra I (1801–1815), in: *Biblioteka Warszawska*, 1913, t. 73, p. 493–569.
- Loret Maciej, Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I, in: *Przegląd Powszechny*, 1928, t. 170, p. 268–284.
- Požarski Krzysztof, *Historia Kościoła rzymskokatolickiego w Imperium Rosyjskim (XVIII–XX w.) w dokumentach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego*, Sankt Petersburg–Warszawa: RGIA, 1999.
- Prašmantaitė Aldona, *Žemaičių vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis*, Vilnius: Diemedžio leidykla, 2000.
- Radwan Marian, *Repertorium wizytacji kościołów i klasztorów w archiwach petersburskiego Kolegium Duchownego (1794–1914)*, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1998.
- Szady Bogumił, Rozwój struktur parafialnych i dekanalnych metropolii mohylewskiej (1783–1918), in: *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 2019, t. 54, p. 5–42.
- Szelązek Adolf bp, *Podstawy dotacji duchowieństwa katolickiego w Polsce w okresie przedkonkordatowym*, Toruń: Spółdzielnia Wydawnicza „Wiedza”, 1947.
- Szybiak Irena, Buczek Katarzyna, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w wydziale żmudzki*, Warszawa: Wydawnictwo IHN PAN, 2018.
- Ślusarska Magdalena, Oświeceniowe modele biskupa, plebana i parafii. Kontynuacja czy zmiana tradycji? in: *Dwór, plebania, rodzina chłopska. Szkice z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII wieku*, red. M. Ślusarska, Warszawa: DiG, 1998, p. 37–54.
- Witecki Stanisław, *Przekaz kulturowy w parafiach katolickich na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów czasów stanisławowskich*, Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2018.
- Wołoncewski Maciej bp, *Biskupstwo żmudzkie*, tłum. i opr. M. Hryszkiewicz, Kraków: Księgarnia Gebethnera i Spółki, 1898.
- Zahorski Andrzej, *Malinowski Antonin h. Pobóg, Polski słownik biograficzny*, t. 19, Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1974, p. 330–332.

JAN BULAK – doktorant Instytutu Historii Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Zajmuje się badaniem historii gospodarczej Kościoła na Litwie oraz dziejami podkrakowskiej parafii Zielonki.

E-mail: jaroszys@op.pl

ORCID: 0000-0002-8319-8205

ŽEMAITIJOS VYSKUPIJOS PARAPIJŲ BŪKLĖ 1798 METŲ RAPORTO JUSTICKOLEGIJAI ŠVIESOJE

JAN BULAK

Krokuvos popiežiškasis Jono Pauliaus II universitetas

Straipsnyje, remiantis 1798 m. Žemaitijos vyskupo Jono Stepono Giedraičio Rusijos imperijos justickolegijos Romos katalikų departamentui pateikto raporto duomenimis, analizuojama Žemaitijos vyskupijos parapijų būklė XVIII a. pabaigoje. Tyrimui naudojamas šaltinis saugomas Rusijos valstybiniame istorijos archyve ir iki šiol yra sulaukęs nedidelio istorikų dėmesio. Nors raporte užfiksuota informacija iš dalies sutampa su bažnyčių vizitacijose užrašytais duomenimis, tyrimui pasitelktas dokumentas nuo vizitacijos šaltinių skiriasi tuo, kad jį rengiant Bažnyčios būklės aprašymu buvo suinteresuota ne Bažnyčia, o valstybinė valdžia.

Po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo Žemaitijos vyskupijoje veikė 95 parapijos, vadovaujamos diecezijų kunigų ir 7 kunigų vienuolių. Jų veiklos lauke buvo ne vien rūpinimasis dvasiniais reikalais: daugelyje parapijų veikė mokyklos ir špitolės – varguolių prieglaudos, kurių aprūpinimas taip pat buvo parapijos dispozicijoje.

1798 m. Žemaitijos vyskupo parengto raporto analizė ne tik padeda atsakyti į klausimus dėl duomenų rinkimo formuliario ir jo tikslingumo, bet ir pateikia Katalikų Bažnyčios būklės Žemaitijos vyskupijoje vaizdą pirmaisiais Rusijos imperijos valdymo metais.

Reikšminiai žodžiai: Žemaitijos diecezija, Justickolegija, Jonas Steponas Giedraitis, raportas.